

MAŁGORZATA ZADKA

**PISMO LINEARNE A
NA TLE EGEJSKICH PISM EPOKI BRĄZU**

NOMOS

© 2015 Copyright by Małgorzata Zadka & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana, ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: prof. dr hab. Serhiy Sharypkin
dr hab. Gościwit Malinowski, prof. UW

Publikacja dofinansowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu Wrocławskiego

Redakcja wydawnicza: Roman Małecki
Redakcja techniczna: Dariusz Piskulak
Projekt okładki: Michał Dziadkowiec

ISBN 978-83-7688-195-9

KRAKÓW 2015

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: 12 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

SPIS TREŚCI

Podziękowania	7
Wprowadzenie	9
Zarys chronologiczny	15
Rozdział I: Pismo linearne A	21
1. Datowanie i lokalizacja znalezisk	21
2. Publikacje i opracowania	23
3. Rodzaje przedmiotów	28
Stożki	33
Pieczęcie	37
Krażki	37
<i>Noduli</i>	39
4. Typy znaków	42
5. Próby odczytania	58
Teoria grecka	61
Teoria semicka	61
Teoria anatolijska (luwijska)	62
Teoria indoeuropejska	63
Teoria tyrręńska (etruska)	65
Teoria nigero-kongijska	66
6. Perspektywy odczytania	66
Rozdział II: Pismo linearne B	71
1. Datowanie i lokalizacja znalezisk	71
2. Publikacje i opracowania	76
3. Rodzaje artefaktów	78
4. Typy znaków	82
5. Odczytanie	93
6. System pisma linearnego B	95

Rozdział III: Funkcjonowanie pisma na Krecie w II tysiącleciu p.n.e.	101
1. Historia badań porównawczych	101
2. Dokumenty	107
Rodzaje dokumentów	107
Zastosowanie dokumentów	109
3. Znaki	111
Wygląd znaków	111
Liczba i rodzaje znaków	123
4. Piśmienność	127
Rozdział IV: Pozostałe pisma i języki egejskie	133
1. Kreteńskie pismo hieroglificzne	133
2. Pismo cypro-minojskie	137
3. Sylabariusz cypryjski	141
4. Dysk z Phaistos	148
5. Język eteokreteński	151
6. Język eteocypryjski	153
7. Podsumowanie	153
Rozdział V: Inne pisma II tysiąclecia p.n.e.	157
1. Pismo starej Europy	157
2. Pismo protoklinowe	159
3. Pismo egipskie	161
4. Pismo protoelamicke	164
5. Hieroglify anatolijskie	165
6. Podsumowanie	166
Zakończenie	169
Spis ilustracji	175
Spis tabel	179
Bibliografia	181
Indeks osób	211
Indeks nazw geograficznych	213
Indeks rzeczowy	215
Summary	
Linear A Script against the Backdrop of Aegean Writing Systems in the Bronze Age	217

PODZIĘKOWANIA

Chciałabym serdecznie podziękować wszystkim osobom, które przyczyniły się do powstania tej książki. Dziękuję promotorowi rozprawy doktorskiej, która stała się podstawą dla tej monografii, Panu Profesorowi Gościwitiowi Malinowskiemu, za nieustanne zwracanie mojej uwagi na rzeczy najistotniejsze oraz nieocenioną pomoc w zdobywaniu książek i artykułów, niezbędnych do uczynienia mojej pracy jak najlepszą. Wyrazy wdzięczności kieruję również w stronę recenzentów doktoratu, Pana Profesora Sergiusza Sharypkina oraz Pana Profesora Krzysztofa Tomasza Witczaka – dzięki ich uwagom recenzyjnym praca ta zyskała znacząco i pozbyła się wielu niedoskonałości. Obaj Panowie Profesorowie wspierali mnie także później, podczas całego procesu redakcyjnego, kierując do mnie wiele cennych uwag i sugestii, za co pozostaję Im wdzięczna. Biorę przy tym na siebie całkowitą odpowiedzialność za wszelkie ewentualne błędy i niedociągnięcia tej pracy. Dziękuję również kolegom z Instytutu Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego za wieloletnią życzliwość, bezinteresowną pomoc merytoryczną oraz twórcze dyskusje. Na koniec chciałabym również podziękować moim bliskim – za wsparcie, cierpliwość i nieustającą wiarę w to przedsięwzięcie.

WPROWADZENIE

Pismo linearne A znane jest z inskrypcji datowanych na stulecia od XIX do XIV p.n.e., odkrytych na terenie Krety, wysp Morza Egejskiego, Grecji kontynentalnej, Azji Mniejszej i Lewantu. Było ono używane do zapisywania krótkich tekstów na glinianych tabliczkach, pieczęciach i plombach oraz przedmiotach metalowych – złotych i srebrnych zapinkach, pierścieniach itp. Nie był to jedyny rodzaj pisma używany w tym okresie na Krecie – znaleziono tam również przedmioty z inskrypcjami w tzw. kreteńskim piśmie hieroglificznym, teksty w młodszym od nich piśmie linearnym B oraz izolowany zabytek, jakim jest tzw. dysk z Phaistos. Nazwy wszystkich tych pism zostały utworzone na początku XX wieku przez odkrywcę pism linearnych i hieroglifów kreteńskich, sir Arthura Evansa, który sam przez wiele lat bezskutecznie próbował je odczytać. Wyróżnił on trzy typy pisma obecne w inskrypcjach odnalezionych na Krecie: piktograficzne (nazywane też hieroglificznym) oraz dwa rodzaje pisma linearnego. W ramach tych systemów wyodrębnił ideogramy, sylabogramy oraz cyfry (zidentyfikował dziesiętny system liczb). Założył, że systemy te prezentują poszczególne etapy rozwoju pisma zapisującego jeden wspólny język. Porównywał znaki do hieroglifów egipskich, nie dostrzegł w nich natomiast żadnych analogii do pisma klinowego ani późniejszego alfabetu greckiego. Również inne znaleziska archeologiczne skłoniły Evansa do przypuszczenia, że odkryta przez niego cywilizacja rozwijała się na Krecie przed pojawieniem się tam Hellenów. Stworzył więc dla niej nazwę od imienia mitycznego króla Minosa, władcy Krety, a język zapisywany pismami linearnymi nazwał minojskim. Zgodnie z logiką powyższych założeń, jeden fakt odnoszący się do tego języka był pewny – z całą pewnością nie był to język grecki¹.

Wybuch II wojny światowej spowodował badania nad pismami kreteńskimi, jednak w latach powojennych, wraz z odnajdywaniem i publikowaniem nowych inskrypcji, coraz większe nadzieje wiązano z piśmie linearnym B,

¹ A. ROBINSON, *The Man Who Deciphered Linear B. The Story of Michael Ventris*, Thames and Hudson, London 2002, s. 11–12.

które przetrwało w tekstach najdłuższych i najliczniej reprezentowanych. Zostało ono ostatecznie odczytane w roku 1952 (a więc pół wieku po znalezieniu pierwszych tabliczek) przez Michaela Ventrisa. Mimo prób wykorzystania zaproponowanych przez niego rozwiązań w późniejszych badaniach nad pismem hieroglificznym i linearnym A oraz mimo zaangażowania uczonych z całego świata, dotąd nie nastąpił w nich taki przełom, jakiego oczekiwano. Nie zniechęciło to jednak badaczy do podejmowania prób lepszego zrozumienia wszystkich pism pochodzących z obszaru basenu Morza Egejskiego. Inskrypcje linearne B nie dostarczyły wprawdzie tekstów literackich, mitów czy historiografii (były to spisy oraz listy dóbr konsumpcyjnych, zwierząt, rzemieślników, niewolników, jednostek wojskowych itp., które stanowiły istotny element w wewnątrzpałacowej dystrybucji dóbr, a być może także i w handlu zewnętrznym), ale okazały się ważnym źródłem historycznym. Dla badaczy chcących dowiedzieć się czegoś więcej o społeczności znanej wcześniej jedynie z zabytków architektonicznych i przedmiotów kultury materialnej stały się szansą na zobaczenie jak funkcjonowała ona od wewnątrz. Dzięki nim mogli poznać strukturę społeczną, gospodarkę, handel czy rzemiosło znacznie lepiej niż poprzez same znaleziska kultury materialnej. Drugą taką możliwością dają nam dopiero papirusowe archiwa czasów hellenistycznych².

Podobne nadzieje wiąże się obecnie z postępem w badaniach nad pismem linearnym A oraz pismem hieroglificznym, których lepsze poznanie może nam pomóc zrozumieć kulturę, która je stworzyła. Jest to tym istotniejsze, że wpłynęła ona w pewnym stopniu na wczesny etap rozwoju cywilizacji starożytnej Grecji, która sama stanowi przecież jeden z filarów współczesnej kultury europejskiej. Inskrypcje kretańskie stanowią ciekawy przedmiot badań, ponieważ razem z pismami używanymi na Cyprze funkcjonowały niezależnie od systemów pisma powstałych wcześniej, a obecnie znacznie lepiej poznanych: pism klinowych ludów Mezopotamii, Syrii i Anatolii, hieroglificznego pisma egipskiego czy hieroglifów luwjskich. W inskrypcjach kretańskich możemy zaobserwować jak poszczególne systemy pisma dojrzywały i ewoluowały, a ich porównanie pokazuje nam różnice w społecznościach, które ich używały.

Celem niniejszej pracy jest próba pokazania jak na tle innych pism swojej epoki funkcjonowało pismo linearne A, ze szczególnym naciskiem

² Na przykład słynne archiwum Zenona. Zob. też C. PRÉAUX, *Du linéaire B créto-mycénien aux ostraca grecs d'Égypte*, Chronique d'Égypte 34 (1959), s. 79–85.

właśnie na owo funkcjonowanie, rozumiane jako sposób wyrażania i przekazywania informacji oraz komunikowanie się za jego pośrednictwem. Aby ten cel osiągnąć, przedstawię w miarę możliwości kompletny obraz zjawisk dotyczących pisma linearnego A, stworzony na podstawie informacji jakie o nim posiadamy, z zaznaczeniem jakie kwestie pozostają nadal nierozstrzygnięte lub wątpliwe.

Poszczególne rozdziały dotyczą zagadnień związanych z charakterystyką i wzajemnymi związkami pomiędzy pismami używanymi na terenie Egei w epoce brązu. W rozdziale pierwszym przedstawiam obszernie samo pismo linearne A – datowanie i geograficzny zasięg występowania poszczególnych zabytków, a także frekwencję przedmiotów w zależności od miejsca ich znalezienia. Ponieważ pismo linearne A zachowało się na bardzo różnorodnych obiektach, opisuję szczegółowo najpopularniejsze z nich: gliniane stożki, pieczęcie, krążki i tzw. *noduli* (razem z przedstawionymi na nich znakami i ich grupami) oraz krótko przedstawiam pozostałe. Omawiam także wątpliwości związane z ustaleniem przeznaczenia pieczętowanych dokumentów, które zapewne pełniły istotną rolę w systemie administracyjnym lub gospodarczym społeczeństwa minojskiego i stanowiły ok. 70% wszystkich zachowanych inskrypcji. Osobno przedstawiam wszystkie stosowane rodzaje znaków, w tym pojedyncze znaki proste, znaki złożone, oznaczenia miar i wag oraz liczebniki. Zwracam też szczególną uwagę na kwestię ligatur, tj. kombinacji dwóch lub trzech znaków prostych, które to połączenia stanowiły w piśmie LA prawie połowę wszystkich znaków. Mimo to zagadnienie to jest nadal niedostatecznie zbadane, a funkcja ligatur w systemie pisma nie jest do końca jasna. Rozdział pierwszy kończy się zestawieniem najważniejszych prób odczytania inskrypcji LA. Próby te zostały oparte na przyporządkowaniu znakom wartości fonetycznych ustalonych na podstawie podobieństwa części znaków do tych z LB i znalezieniu analogii do powstałych w ten sposób wyrazów w zasobie słów zarówno znanych, jak i rekonstruowanych języków. Wśród zaproponowanych języków przytaczam grecki, grupę języków semickich, anatolijskich, indoeuropejskich, etruski, a także – jako pewnego rodzaju paranaukową ciekawostkę – grupę języków nigero-kongijskich. Wymieniam twórców kilku teorii i opisuję ich główne założenia, zwracając uwagę na powtarzające się w większości z nich te same przykłady, mające każdorazowo stanowić dowód potwierdzenia sprzecznych przecież teorii. Budzi to pewien sceptycyzm w przyjmowaniu takich propozycji, a w wielu przypadkach świadczy o słabości dokonanych odczytań, ponieważ pokazuje, że zachowany

materiał możemy interpretować na wiele sposobów, mając jednak bardzo ograniczone możliwości weryfikowania uzyskanych rezultatów. Zasadniczy problem tkwi jednak w tym, że przy aktualnym stanie wiedzy i istniejącym materiale językowym podejmowanie innych działań zmierzających do odczytania pisma LA jest znacząco utrudnione.

W rozdziale drugim charakteryzuję pismo linearne B, stanowiące w całej pracy główny punkt odniesienia dla pisma LA (przez swój najbliższy związek z nim). Omawiam zabytki LB, przy czym najważniejsza różnica dotyczy tu ich rodzaju – w piśmie LB prawie 94% to gliniane tabliczki, natomiast przedmioty innego rodzaju stanowią znikomą część jego zasobów. Przedstawiam osobno znaki sylabiczne, ideograficzne, znaki miar i liczb. Dodatkowo opisuję proces odczytania tego pisma i krótko omawiam system pisma linearnego B.

Rozdział trzeci stanowi opis funkcjonowania pism linearnego A i B. Porównanie tych dwóch pism pozwala nam lepiej zrozumieć, w jaki sposób różnice w istotnych cechach społeczności, które nimi się posługiwały, wpływają na sposób zastosowania pisma. Po przedstawieniu historii badań porównawczych w tym zakresie omawiam rodzaje i prawdopodobne zastosowanie dokumentów oraz relacje pomiędzy znakami w tych systemach. Poruszam też kwestię poziomu piśmienności społeczeństwa minojskiego i mykeńskiego na podstawie rodzaju i liczby zachowanych zabytków. Fakt znacznego ujednoczenia i sformalizowania zapisów LB w stosunku do swobodniejszych i posiadających więcej wariantów znakowych inskrypcji LA oraz znacznie większa różnorodność znalezisk minojskich skłaniają mnie do przyjęcia tezy, że znajomość pisma w tym okresie mogła być powszechniejsza niż w czasach mykeńskich. Dodatkowym argumentem jest tu fakt słabego przystosowanie pisma LB do zapisywania języka greckiego, co znacznie zawężyło zakres jego stosowania oraz zupełny brak poświadczonych inskrypcji z okresu, w którym upadek centrów administracyjnych przerwał tworzenie oficjalnych dokumentów.

W kolejnym rozdziale prezentuję inne pisma egejskie, takie jak hieroglify kreteńskie, pismo cypro-minojskie i sylabariusz cypryjski. Związki Krety z Cyprzem są poświadczone zarówno poprzez znaleziska archeologiczne, jak i istnienie na tych obszarach pokrewnych systemów pisma. Archaiczne formy znaków cypro-minojskich, datowane na przełom XV i XIV w. p.n.e., wykazują znaczne podobieństwo do znaków LA, natomiast zbieżność wartości fonetycznych znaków sylabariusza cypryjskiego z LB okazała się niezwykle cenna podczas odczytywania tego drugiego. Jednak

istota związku pisma linearnego A i B z pismami cypryjskimi jest nadal niejasna, przede wszystkim z powodu odmiennego sposobu tworzenia znaków, który spowodował, że niejednokrotnie trudno udokumentować realne pokrewieństwo między znakami. Natomiast te znaki, które rzeczywiście są identyczne, składają się z tak nieskomplikowanych układów linii, że ich podobieństwo może być całkowicie przypadkowe. Dodatkowo w tym rozdziale omawiam języki eteokreteński i eteocypryjski – pierwszy z nich według przekonania samych Greków był językiem rdzennej ludności Krety, natomiast drugi, mimo że nie zachowały się o nim wzmianki u autorów antycznych, był używany w starożytności na Cyprze³. Zabytki tych języków zachowały się w stopniu szczątkowym, przez co trudno w pełni ustalić ich ewentualne związki z językiem pisma LA.

Rozdział piąty to przegląd innych niż egejskie pism, w różny sposób powiązanych z pismem LA albo stanowiących potencjalną analogię i pomoc w zrozumieniu jego systemu. Omawiam tu tzw. pismo Starej Europy, na które składały się pojedyncze znaki lub ich grupy, odnalezione na glinianych tabliczkach i ceramice na terenie Bałkanów, od nazwy jednej z miejscowości, w której zostały znalezione określane często mianem pisma kultury Vinča. Zapisy te datuje się na lata 5500–4000 p.n.e., a więc byłyby najstarszym znanym pismem, ale istnieją uzasadnione wątpliwości czy w przypadku pojedynczych znaków przedstawiających proste linie i wyobrażenia zwierząt możemy już mówić o rozwiniętym piśmie. Znaki te bywają porównywane z LA ze względu na wizualne podobieństwo niektórych z nich, ale ponieważ dotyczy to znaków bardzo prostych, podobieństwo to może być całkowicie przypadkowe. Przedstawiam także sumeryjskie pismo protoklinowe, powstałe w IV tysiącleciu p.n.e., którego zapisy były najpierw logograficzne, potem fonetyczno-ideograficzne oraz prawdopodobnie powiązane z nim pismo protoelamickie, używane w tym samym okresie na obszarze Suzy w dzisiejszym Iranie. Prezentuję też system pisma egipskiego, wraz z jego historycznym rozwojem od zapisów hieroglificznych, przez kursywę hieratyczną do demotyki. Przegląd pism nieegejskich zamyka opis hieroglifów anatolijskich, poświadczonych pomiędzy XV a VII wiekiem p.n.e. na terenach Azji Mniejszej, zapisujących przede wszystkim język luwijski, ale także hurycki i urartyjski. Porównania te służą mi do prezentacji systemów pisma używanych w III i II tysiącleciu p.n.e., ponieważ pisma egejskie nie funkcjonowały w kulturowej próżni, a analiza lepiej

³ Sama nazwa powstała dopiero w 1932 r., zob. dalej, rozdz. IV, p. 6.

poświadczonych i poznanych pism może stanowić ważną analogię dla pism trudniejszych do zrozumienia.

Zakończenie przynosi konkluzję, że mimo ewidentnych związków pomiędzy systemami LA i LB, dostępny nam obecnie materiał archeologiczny i stan wiedzy nie dają zbyt wielu wskazówek dotyczących natury tej relacji i sposobu ich wzajemnego funkcjonowania. Znaki w pismach LA i LB są podobne w sposób wykluczający przypadek, ale trudno stwierdzić, czy to podobieństwo formy pociąga za sobą podobieństwo fonetyczne wartości w tych dwóch sylabariuszach. Identyczność wartości fonetycznych nigdy nie została bezsprzecznie udowodniona i jest raczej przyjmowana na zasadzie pewnego prawdopodobieństwa oraz braku satysfakcjonujących argumentów przeciw tej tezie.

Pomimo istnienia wieloletniej tradycji badań nad pismami egejskimi na świecie, polskie opracowania dotyczące pisma linearnego A są nadal niezbyt liczne, cząstkowe i zaledwie uzupełniające znacznie obszerniejsze badania nad pismem linearnym B lub pismami cypryjskimi. Dotąd nie powstała także w języku polskim żadna monografia tego pisma. Niniejsza praca ma na celu przybliżenie polskiemu czytelnikowi wyników dotychczasowych badań nad pismem linearnym A oraz przedstawienie powiązań między zastosowaniem znaków LA a przekazywaniem informacji za pośrednictwem tego medium w II tysiącleciu p.n.e. Ponadto książka wskazuje na to, z czego wynikają trudności w zrozumieniu tego pisma (m.in. niewielki korpus inskrypcji, brak znajomości użytego w nich języka lub możliwości powiązania go ze znaną rodziną językową) oraz czy istnieją perspektywy jego lepszego poznania. Szczegółowa analiza znaków LA i jego związków z systemami funkcjonującymi w ramach tego samego okresu pełniej pokazuje to, co w szczególności utrudnia nam poznanie i zrozumienie pełnej treści pisma linearnego A, oraz także to, co nie pozwala tracić nadziei na ostateczne powodzenie prób jego odczytania.

Zebranie podstawowych faktów dotyczących pisma linearnego A nie tylko pozwala dostrzec jakim materiałem badawczym dysponujemy, jakie stwarza on możliwości i co jest najpoważniejszą trudnością, z jaką musi się zmierzyć jego badacz, ale też przybliży istotę pisma, które wobec innych systemów swojej epoki – egipskich hieroglifów, pisma klinowego, czy znacznie późniejszych pism alfabetycznych – wydaje się trochę zapomniane.

Założeniem tej książki jest stworzenie aktualnego i kompleksowego przeglądu zjawisk dotyczących pisma linearnego A na tle innych pism

czasów, w jakich było ono używane. Wobec braku szerszych opracowań w języku polskim, stawiających właśnie ten system pisma w centrum zainteresowań badawczych, wypełnia ona lukę w ważnych badaniach nad rozwojem i ewolucją rodzajów zapisu na terenie starożytnej Europy. Pismo linearne A nie tylko samo znacząco wpłynęło na sposób zapisu stosowany na Krecie i Cyprze w epoce brązu, ale także znalazło się w centrum przekształceń i zmian tych sposobów zastosowania pisma w II tysiącleciu p.n.e. Chociażby z tego tylko powodu warto przyjrzeć mu się bliżej.

ZARYS CHRONOLOGICZNY

W przypadku ustalania wieku znalezisk archeologicznych możemy mówić o dwóch rodzajach datowania. Chronologia względna pozwala umiejscowić znaleziska względem siebie, jednak bez określenia ich dokładnego wieku. Dla epoki brązu na terenie Egei opiera się ona na zestawianiu stylistycznych różnic znalezionej ceramiki (metoda typologiczna), analizowaniu rozmieszczenia znalezisk względem siebie w ramach warstw geologicznych⁴ (metoda stratygraficzna) oraz badaniu ewolucji znaków pisma (metoda paleograficzna). Chronologia bezwzględna natomiast pozwala określić wiek znalezisk poprzez badanie zawartości izotopu węgla ¹⁴C (metoda radiowęglowa – dotyczy tylko materiałów organicznych lub tych spośród nieorganicznych, które zawierają węgiel), określanie wieku przedmiotów drewnianych przez oznaczenie czasu ścięcia drzewa, z którego je wykonano (metoda dendrochronologiczna), analizę importów z okolicznych krajów, a także zestawianie równoczesnych wydarzeń – w tym przypadku na Bliskim Wschodzie lub w Egipcie⁵. Do określania wieku ceramiki najlepiej nadaje się metoda termoluminescencyjna, polegająca na podgrzaniu próbki przedmiotu do temperatury ponad 500°C i zmierzeniu ilości światła wypromieniowanego przez badany materiał⁶.

⁴ Zakłada się, że przedmioty znalezione w warstwie niższej są starsze od tych, które znajdują się w warstwie wyższej.

⁵ *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, red. E.H. CLINE, Oxford University Press, New York 2010, s. 19.

⁶ D. ŁAWECKA, *Wstęp do archeologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 140–163.

W wypadku datowania dotyczącego chronologii Krety, przyjęto używać nazw: okres wczesno-, średnio- i późnominojski⁷. W ramach tych okresów wyróżnia się także podokresy, oznaczane cyframi rzymskimi (WM I, WM II itp.). Mówiąc o wydarzeniach mających miejsce na kontynencie greckim używa się analogicznego systemu określenia: okres wczesno-, średnio- i późnohelladzki (WH, SH, PH), natomiast dla wysp cykladzkich są to: WC, ŚC i PC.

Kreta mogła być zamieszkała już w paleolicie, ale nie ma to zdecydowanego potwierdzenia w materiale archeologicznym. Znacznie więcej śladów osadnictwa pochodzi z neolitu aceramicznego – kamienne narzędzia, pochówki oraz kości zwierząt⁸. W późniejszym okresie pojawiła się ceramika, tkaniny, wyroby metalowe oraz figurki antropomorficzne z gliny i kamienia. Na przełom neolitu i epoki brązu datuje się kolejną falę osadnictwa. Budowle mieszkalne i grobowe zaczęły wówczas powstawać w nowych ośrodkach, a kształty naczyń stały się bardziej różnorodne. W epoce wczesnominojskiej I i II wytwarzano figurki zoo- i antropomorficzne, powstały też wtedy pierwsze pieczęcie ze steatytu, kości słoniowej (będącej nowym, importowanym materiałem) lub zębów zwierząt, ozdobione przedstawieniami zwierzęcymi i posiadające centralny otwór do przewlekania przez niego sznurka. Były półkuliste, pryzmatyczne, cylindryczne, piramidalne lub sześciennie⁹. W epoce wczesnominojskiej III zaczęły pojawiać się terakotowe trumny, tzw. larnaksy, natomiast epoka średniominojska I A zapoczątkowała pochówki pithosowe, sanktuaria na szczytach gór i funkcjonowanie pieczęci z kamienia o nowych kształtach (soczewkowate i zoomorficzne) oraz z pojawiającymi się w czasie po raz pierwszy znakami hieroglificznymi¹⁰.

⁷ Jest to tzw. 'system evansowski'. W pracach obcojęzycznych używane są skróty tych samych określeń w j. angielskim: EM, MM i LM. Dla chronologii Hellady angielskie skróty to: EH, MH i LH.

⁸ Obszerny opis chronologii minojskiej i mykeńskiej znajduje się w: K. LEWARTOWSKI, *Archeologia egejska: Grecja od paleolitu po wczesną epokę żelaza*, Instytut Archeologii UW, Warszawa 1999.

⁹ R. HIGGINS, *Minoan and Mycenaean Art*, Thames & Hudson World of Art, Sinagpore 2005, s. 50–51.

¹⁰ Publikacja Kazimierza Lewartowskiego funkcjonuje równolegle na stronie internetowej – w tej wersji jest ona na bieżąco aktualizowana, dlatego znajduje się w niej wiele nowszych informacji, których nie ma w wersji drukowanej, wydanej w 1999 r. Por. K. LEWARTOWSKI, *Archeologia egejska*. Dostępne: <http://www.archeo.uw.edu.pl/podrecznikegea/generator.php?plik=kretastp&tytul=Kreta%20do%20starszych%20pałaców>. Por. też *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, 2008, s. 110.

Specyfika kretańskiej kultury, na której istotne piętno odcisnęły kolejne fazy rozwoju i upadek pałaców, spowodowała stworzenie przez Nikolaosa Platona alternatywnej chronologii tego obszaru, bezpośrednio odnoszącej się do etapu rozwoju i funkcjonowania tych budowli. Tzw. pierwszy okres pałacowy obejmuje zasięgiem epokę średniominojską I B – III A i jest to czas kontaktów z Bliskim Wschodem i Egiptem, rozwoju architektury i sztuki. Z tego okresu posiadamy zapisy hieroglificzne w postaci pieczęci i ich odcisków oraz początki pisma linearnego A, które powstało pod koniec ŚM I B lub na początku ŚM II A. Wśród gemm i pieczęci pojawiły się też pierwsze naśladownictwa wschodnie (cylindry) i egipskie (skarabeusze, fajansowe koraliki)¹¹. Epoka ta zakończyła się gwałtownym kataklizmem, najprawdopodobniej związanym z wybuchem wulkanu na Therze. Nowa epoka – drugi okres pałacowy (=ŚM III B – PM I) – stanowiła stylistyczną kontynuację wcześniejszych wzorów. Wówczas rozwinęły się rozległe budowle pałacowe w Knossos, Malia, Phaistos, Zakros, Petras, Monastiraki, Galatas i Archanes. Tradycyjnie uważa się je za siedziby administratorów regionu, ale Kazimierz Lewartowski wskazuje na związane z tym poglądem kontrowersje – wyjątkową bliskość budowli w Knossos, Archanes i Galatas, przy jednoczesnym braku pałaców w tak dużych ośrodkach jak Palaikastro i Kommos¹². W budowlach typu pałacowego istniały wielkie magazyny, natomiast ślady użycia pisma linearnego A i pieczęci mogą dodatkowo sugerować gromadzenie i redystrybucję dóbr. Notowanie inwentarza i pieczętowanie przedmiotów oraz dokumentów wskazuje na funkcję administracyjną i gospodarczą. Zastanawia brak znalezionej w ruinach pałaców ceramiki użytkowej, co stało się podstawą do powstania poglądu, że pałace służyły raczej organizowaniu wspólnych uczt i uroczystości oraz redystrybucji dóbr, nie były natomiast siedzibą władcy¹³. Na ścianach pałaców

¹¹ C.W. SHELMEARDINE (red.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 216.

¹² K. LEWARTOWSKI, *Archeologia egejska*. Dostępne: <http://www.archeo.uw.edu.pl/podrecznikegea/generator.php?plik=kretastp&tytul=Kreta%20do%20starszych%20palacow>.

¹³ K. LEWARTOWSKI, *Archeologia egejska*. Dostępne: <http://www.archeo.uw.edu.pl/podrecznikegea/generator.php?plik=kretamlp&tytul=Kreta%20od%20mlodszych%20palacow>. Te obserwacje w połączeniu z geologicznymi badaniami materiału, z którego zostały wykonane budowle i znajdujące się w nich przedmioty (naczynia, pithosy, larnaksy itp.), skłoniły Hansa Wunderlicha do sformułowania tezy, że pałace kretańskie w rzeczywistości były grobowcami. Teoria ta uważana jest za kontrowersyjną, także ze względu na jej ewidentną sprzeczność z założeniami Evansa; por. H.G. WUNDERLICH, *Tajemnica Krety*, przeł. I. Kania, Universitas, Kraków 2003.

zachowały się freski noszące ślady wpływów egipskich lub bliskowschodnich, ale trudno datować je dokładnie, ponieważ większość z nich w ciągu wieków odpadła od ścian, na których się znajdowała i zostały odkryte leżące we fragmentach razem z gruzem budowli. Innym typem budynków były tzw. wille – kompleksy umiejscowione w obrębie miast, być może zamieszkane przez zarządców, urzędników lub bogatych właścicieli. Funkcje wili są jednak tak samo hipotetyczne jak pałaców. Pod koniec okresu ŚM na pieczęciach pojawiły się przedstawienia scen religijnych, zwierząt, roślin, czasem hybryd¹⁴. Pieczęcie te uważa się za elementy systemu administracyjnego, amulety, ozdoby lub symbole statusu.

W okresie późnominojskim II – III A1 pojawiły się groby tolosowe typu mykeńskiego oraz pierwsze tabliczki z inskrypcjami linearnymi B (najstarsze pochodzą z tzw. Pokoju Tabliczek Rydwanów i datowane są na PM III A1). Częstym motywem na pieczęciach były przedstawienia lwów atakujących inne zwierzęta, leżących byków i krów albo sceny o znaczeniu religijnym¹⁵. Kontynuacją wpływów greckich na Krecie był okres późnominojski III A2 – C, z którego zachowały się inskrypcje LB, ceramika mykeńska z wzorami geometrycznymi, przedstawieniami ośmiornic, ptaków i ryb. W tym okresie przestały być wytwarzane wyroby w kości słoniowej i grauerowane pieczęcie. Okres subminojski to wycofywanie z przedstawień na ceramice ornamentów roślinnych i zwierzęcych na rzecz dekoracji geometrycznych oraz pojawienie się przedmiotów z żelaza: fibul, szpil, pierścieni i broni.

¹⁴ Chodzi tu o pewne przedstawienia z Zakros, na których znajdują się ludzie z głowami zwierząt, ze skrzydłami albo byki o ludzkich rękach. Te nietypowe wyobrażenia najprawdopodobniej były dziełami jednego artysty. K. LEWARTOWSKI, *Archeologia egejska*: Dostępne: <http://www.archeo.uw.edu.pl/podrecznikegea/generator.php?plik=kretam1p&tytul=Kreta%20od%20mlodszych%20palacow>.

¹⁵ R. HIGGING, *Minoan and Mycenaean Art*, op. cit., s. 180.

Tabela 1. Chronologia bezwzględna kultur egejskich wg P. WARREN, V. HANKEY, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol Classical Press, Bristol 1989, s. 169. Tabela pochodzi ze strony: K. LEWARTOWSKI, *Archeologia egejska*, <http://www.archeo.uw.edu.pl/podrecznikegea/tablice.htm>.

KRETA	CYKLADY	ŁĄD GRECKI
Okres wczesnominojski	Okres wczesnoicykladzki	Okres wczesnohelladzki
WM I 3650/3500–3000/2900	WC I 3500–2900 Kampos 2900/2800	WH I 3600–2900±
WM II 2900–2300/2150	WC II 2800/2700–2400/2300	WH II 2900±–2570/2410
WM III 2300/2150–2160	WC III 2400/2300–2050/1950	WH III 2570/2410–2090/2050
Okres średniominojski	Okres średnioicykladzki	Okres średniohelladzki
ŚM IA 2160–XX w	ŚC 2050/1950 i później	ŚH 2090/2050–1600
ŚM IB XIX w.		
ŚM II XIX w.–1700/1650		
ŚM IIIA 1700/1650–1640/1630		
ŚM IIIB 1640/1630–1600		
Okres późnominojski	Okres późnoicykladzki	Okres późnohelladzki
PM IA 1600/1580–1480±	PC I od 1600±	PH I 1600–1510/1500
PM IB 1480±–1425		PH IIA 1510/1500–1440
PM II 1425–1390	PC II od 1500/1480	PH IIB 1440–1390±
PM IIIA1 1390–1370/1360	PC III od 1390±	PH IIIA1 1390±–1370/1360
PM IIIA2 1370/1360–1340/1330		PH IIIA2 1370/1360–1340/1330
PM IIIB 1340/1330–1190±		PH IIIB 1340/1330–1185/1180
PM IIIC 1190±–1070±		PH IIIC 1185/1180–1065
Okres sub-minojski		Okres sub-mykeński
1070±–po 1015		1065–1050/1000